

# LITURGIENS FORMATIVE KRAFT

## Et bidrag til dansk liturgisk forskning



Professor, ph.d., cand.theol.  
Jeppe Bach Nikolajsen (t.v.)

Forskningsassistent, stud.theol.  
Silas Østergaard Lauridsen (t.h.)

**Resumé:** Denne artikel introducerer nyere liturgisk forskning i Danmark. Den henviser til, at liturgiens formative funktion er oversat i denne forskning. Derfor præsenteres den amerikansk-canadiske James K. A. Smiths tænkning om dette. Inspireret af Augustin anfører Smith, at mennesket på grundlæggende vis begærer et *telos*, og at den kristne liturgi blandt andet har til opgave at forme menneskets længsler, så det orienteres efter dets egentlige *telos*. Dernæst drøfter artiklen, om en liturgisk position inspireret af Smith er gangbar i en luthersk teologisk kontekst. Der argumenteres for, at Luther – formentlig inspireret af Augustin – mener, at mennesket må elske, begære og ære Gud. Desuden er Luthers sakramentalteologi udtryk for en fundamental anerkendelse af, at mennesket er kropsligt og sansende. Der er således gode ansatser for at udvikle en position angående liturgiens formative kraft i en luthersk teologisk kontekst.

### Introduktion

Siden 2016 er et arbejde pågået i den danske folkekirke, der skal evaluere dens gudstjenestelige liturgi. Der er nedsat arbejdsgrupper, der er afholdt konferencer og offentliggjort rapporter, og lægfolk og teologer fra hele landet har indflydelse på arbejdets resultater. Formålet med arbejdet er at sikre, at liturgien i folkekirkens gudstjenester afspejler dens nuværende værdier og står i forlængelse af dens formål og mission. Projektet tager sigte mod at være afsluttet i 2030 (Kjærgaard og Weincke 2022a, 313-316). Når der lige nu foregår en så omfattende beskæftigelse med liturgi i folkekirken, er det

relevant at undersøge og vurdere nyere dansk liturgisk forskning. Derfor vil vi nu give et overblik over væsentlige bidrag til nyere dansk liturgisk forskning for på den baggrund at præsentere anliggendet med denne artikel.

Når der skal gives et overblik over nyere dansk liturgisk forskning, kan det være nyttigt at begynde med A.F. Nørgaard Pedersens bog *Gudstjenestens teologi*, som blev udgivet for godt et halvt århundrede siden, nemlig i 1969. Med udgangspunkt i en dialektisk teologi betoner Nørgaard Pedersen liturgi som primært kerygmatiske tiltale, hvor Gud bøjer »sig ned til mennesket og af ren og skær godhed tilsiger mennesket sin nåde« (Pedersen 1969, 27). En specifik luthersk frelseslære er en væsentlig forudsætning for Nørgaard Pedersens liturgiforståelse. Otte år senere præsenterer Regin Prenter et væsentligt bud på, hvilken fundamental forståelsesramme liturgien bør have. Han mener, at kristnes liv kan betragtes som en tjeneste for Gud og som en form for gudstjenestelig liturgi, da der i Romerbrevet kapitel tolv anføres, at kristnes liv bør være en åndelig gudstjeneste. Prenter fremhæver, at sand gudsdyrkelse implicerer, at kristne må præsentere deres liv og legemer som *et levende offer*. Centrum i den gudstjenestelige liturgi er den fuldkomne offergave, Jesus Kristus, og kristnes liv bliver kun en sand åndelig gudstjeneste, når det forenes med og bygger på Kristi eget offer (Prenter 1977, 148-151).

I bogen *For festens skyld: En bog om de kirkelige handlinger* arbejder flere teologer sammen om at drage paralleller mellem de kirkelige handlinger og en fest. Der argumenteres for, hvordan festen med fordel kan bruges som en fortolkningsnøgle til at arbejde med liturgi. En pointe, der er interessant at bemærke, er, hvordan den kirkelige handling ikke bliver beskrevet »instrumentelt som middel til noget andet, men *ekspresst* som formål i sig selv: nemlig en fest« – liturgien er altså, ligesom festen, ikke til for at opnå noget, men for at udtrykke noget (Harbsmeier m.fl. 1999, 36).

Bent Flemming Nielsen har udgivet en række bøger om liturghistorie samt liturgisk teologi, herunder bogen *Genopførelser: Ritual, kommunikation og kirke*. I denne bog undersøger han sammenhængen mellem liturgi og ritualteori ved at sammenstille den moderne forskning i ritualteori med liturgi. Det gør han ved at betragte liturgien fra et antropologisk og kommunikationsretorisk perspektiv i stedet for fra mere traditionelle historiske og dogmatiske perspektiver. Han belyser, hvordan den rituelle handling afviger fra den almindelige handling ved, at dens betydning og mening ikke findes i deltagerne intentioner. For Nielsen kommer det til at betyde, at ritualen går fra at være noget, som man *udtrykker*, til noget, som man *finder*. Han mener altså, at ritualens betydning og mening ikke er noget, som deltagerne selv skaber, men snarere noget, som de opdager i udførelsen af det rituelle (Nielsen 2011, 48-50). Desuden har Nielsen også skrevet bogen *På den første dag: Kirkens liturgi: Oldtid og middelalder* (Nielsen 2017), som præsenterer en teologisk gennemgang af oldkirkelig og middelalderlig liturgisk teologi. Endvidere har han skrevet bogen *Højmessens: Historie og teologi*, hvor han gennemgår den historiske udvikling, som liturgien har gennemgået i Danmark. Han træk-

ker linjer op gennem historien til den liturgi, der findes i folkekirken i dag (Nielsen 2020, 9-11; 151-156).

Kirstine Helboe Johansen og Jette Bendixen Rønkilde bidrager i antologien *En gudstjeneste – mange perspektiver* til en aktuell diskussion omhandlende gudstjeneste og liturgi. De tager udgangspunkt i højmessens og har inkluderet forskellige tilgange og strømninger inden for gudstjenesteopfattelsen. Det bliver blandt andet beskrevet, hvordan liturgien kan være en kilde til viden om Gud, og hvordan liturgiens *ordo* er meningsgivende ved eksempelvis at være en sammensmeltning af gammelt og nyt. Der bliver også henvist til, at liturgien er *levet teologi*, og at gudstjenesten skaber rum for et møde med Gud. Bogen fortsætter med at undersøge forskellige aspekter af liturgi og gudstjeneste ved kronologisk at følge højmessens opbygning og på den måde undersøge alle gudstjenestens grundelementer (Johansen og Rønkilde 2013, 20-25, 32-33).

Et af de nyeste bidrag til den liturgiske forskning i Danmark er trebindsværket *Liturgi: Grundbog til folkekirkens gudstjenester og kirkehandling I-III*, som er forfattet af Jørgen Kjærgaard og Peter Weincke. Værket har til hensigt at være en grundbog i gudstjenestepraksis og liturgi samt en håndbog for dem, der arbejder med liturgi til hverdag. Bind I omhandler historien om den kristne gudstjeneste fra den tidligste kristendom til nyere tid. Der sættes særligt fokus på den nyere danske udvikling, og bindet skildrer kirkeårets, kirkemusikkens og kirkehandlingernes historie med tilbageblik på de helligdage og ritualer, der er faldet i baggrunden, og med et sideblik på liturgiens indflydelse på folkekulturen gennem århundrederne. Bind II er en praktisk og teoretisk håndbog til folkekirkens Alterbog og Ritualbog. Den gennemgår den aktuelle liturgi i folkekirken og kommenterer på gudstjenesteordningerne og kirkehandlingernes ritualer led for led. Der gives også et overblik over kirkeårets helligdage og højtider samt vejledning i valg af melodier og salmer. Bind III er et liturgisk leksikon, der indeholder en oversigt over den væsentligste udvikling i gudstjenesten, diverse registre, en fortegnelse over liturgiske bøger og noder i dansk liturgisk brug, samt en emneopdelt litteraturoversigt. Det giver et omfattende og samlet overblik over relevant materiale om gudstjeneste og liturgi (Kjærgaard og Weincke 2022a, 11-15; 2022b, 14-19; 2022c, 7, 185).

Overstående er en kort redegørelse for nogle grundige og nyttige bidrag til den nyere liturgiske forskning i Danmark med et tydeligt fokus på folkekirkens liturgi og på luthersk teologi. Et væsentligt perspektiv mangler dog, og derfor spørges der i denne artikel: Hvad vil det sige, at liturgien har en formativ kraft? Kan dette udfoldes i en luthersk teologisk kontekst? I denne artikel vil vi præsentere James K. A. Smiths liturgiske position med henblik på at belyse, hvad det vil sige, at liturgien har en formativ kraft. Dernæst vil det blive drøftet, hvorvidt en liturgisk position inspireret af Smith kan rummes i en aktuell luthersk teologisk sammenhæng.

Smith er en canadisk-amerikansk filosof og teolog, der mest er kendt for sit arbejde med forholdet mellem kristen tro og kultur. Han bliver født i 1970, er i sin opvækst en del af en pentekostal kirke (Smith 2010b; Smith og Yong 2010), er senere affilieret med

den anglikanske teologiske bevægelse *Radical Orthodoxy* (Smith 2002; 2004; Smith og Olthuis 2005), befinder sig i dag i en reformert teologisk tradition (Smith og Olthuis 2005; Smith 2010a) og er i høj grad præget af Augustin (Smith 2019). Smith er således ansat som professor i filosofi og professor i reformert teologi ved Calvin College i Michigan. Han argumenterer for, at liturgi er væsentlig for, hvordan kristne dannes. Smith har skrevet en række bøger om kultur og teologi, herunder hans *Cultural Liturgies*-trilogi (Smith 2009; 2013; 2017) og derudover de storsælgende *You Are What You Love: The Spiritual Power of Habit* (Smith 2016) og *On the Road with Saint Augustine: A Real-World Spirituality for Restless Hearts* (2019). I disse og andre bøger argumenterer han for, at mennesket dannes af de praksisser, som det engagerer sig i, og at liturgi spiller en nøglerolle i at forme kristnes levevis og opfattelse af verden. Smiths bidrag til forståelsen af liturgi er nytænkende, da han betragter liturgi som essentiel for kristen dannelse. Han viser, at liturgi har potentiale til at påvirke kristnes identitet på fundamental vis og ikke blot bør betragtes som en symbolsk markering af højtid.

På baggrund af denne introduktion vil vi nu præsentere Smiths forståelse af liturgi som formativ. Dernæst vil vi drøfte muligheden for at udfolde en liturgisk position inspireret af Smith i en luthersk teologiske kontekst. Ambitionen med artiklen er at introducere og bidrage med en forståelse af liturgi som formativ til den pågående danske debat om liturgi, da dette fortsat er oversat i denne sammenhæng.

## Liturgiens formative kraft

### *Mennesket som liturgisk væsen*

Når Smith udvikler sin antropologi, tager han afsæt i kristne uddannelsesinstitutioner i Nordamerika og den undervisning, som foregår der, og foretager en perspektivering til kirkens liturgiske liv. Både på de kristne uddannelsesinstitutioner og i kirkerne er der praksisser, som afspejler en pædagogik, og bag enhver pædagogik findes der en antropologi. Denne antropologi har stor indflydelse på, hvordan hans teologi om liturgi tager form, og vi vil derfor præsentere nogle væsentlige aspekter af den her (Smith 2009, 39-40).

Hvis man følger René Descartes, er mennesket *en tænkende ting* (*res cogitans*), og man får derfor et udpræget rationalistisk billede af mennesket. Denne tilgang bliver ifølge Smith indoptaget af moderne protestantisk kristendom, hvilket fremmer en intellektuel og teoretisk kristendom (Smith 2009, 41-42; 2016, 3). Dette er Smiths front. Han betragter denne måde at anskue mennesket på som et udtryk for en reduktionistisk antropologi. Smiths problem med denne antropologi er, at den snævert fokuserer på det kognitive aspekt af mennesket og derfor negligerer de prækognitive aspekter. Han præsenterer derfor en antropologi, hvor menneskets umiddelbare orientering mod verden ikke er baseret på viden, men på hvad det elsker, begærer og længes efter (Smith 2009, 45-46; 2013, 41-46). Dette sker – inspireret af Augustin – med udgangspunkt i menneskets *cardia* – dets hjerte, begær og længsler. Han skriver:

The center of gravity of the human person is located not in the intellect but in the heart. Why? Because the heart is the existential chamber of our love, and it is our loves that orient us towards some ultimate end or *telos* ... I *long* for some end. I want something, and want it ultimately. It is my desires that define me. In short, you are what you love (Smith 2016, 9; kursiveringer originale).

Ifølge Smith tilgår mennesket altså ikke først og fremmest verden som et tænkende væsen, men som et kropsligt væsen, der er indfældet i verden. Smith finder her også inspiration hos Martin Heidegger, der argumenterer for, at mennesket for det meste ikke tænker på den verden, som det er en del af, men snarere er indfældet og involveret i den (Smith 2009, 48-50).<sup>1</sup>

Ifølge Augustin er mennesket af natur et elskende væsen, og det, som mennesket elsker, vil uundgåeligt definere det. Der er her tale om, at man længes efter noget, som man sætter over alt andet. Smith mener, at alle mennesker er begærende og elskende, selvom menneskers længsler er rettet mod forskellige mål, da mennesket kan være *fejl-orienteret* (*misdirected*) (Smith 2009, 52, 55; 2017, 26-30). Menneskets længsler og ønsker er dog altid rettet mod et *telos*, der indikerer, hvad det gode liv er, og hvad sand menneskelig trivsel består i. Dette *telos* lærer man ikke at kende ved hjælp af information, men på baggrund af eksempelvis billeder og fortællinger, der erfares og sanses. Dette *telos* beskriver Smith som et *rige*. Alle mennesker længes efter et sådant rige, men det betyder dog ikke, at de længes efter det samme rige. *Fejlorientering* gør, at mennesker begærer forskellige *teloi*, og der er derfor mange forskellige visioner af, hvordan det eftertragtede rige tager sig ud (Smith 2009, 53-55; 2017, 168-175). Disse billeder af og fortællinger om det gode liv påvirker mennesket og former dets identitet og karakter. Det gør det ved at blive en integreret del af menneskets liv og et udgangspunkt for dets handlinger. Her finder Smith inspiration hos blandt andet Aristoteles og Alasdair MacIntyre, som beskriver disse handlinger som *vaner*, der er vævet så meget ind i menneskelivet, at de opleves som naturlige. Menneskets søgen mod et *telos* foregår i høj grad naturligt og ubevidst. Visionen om det gode liv er altså vævet ind i menneskets vaner og dermed dets prækognitive natur (Smith 2009, 57-59; 2013, 80-85).

Baggrunden for denne antropologi udfolder Smith eksempelvis i den anden bog af hans trilogi, hvor han med udgangspunkt i de to filosoffer Maurice Merleau-Ponty og Pierre Bourdieu videreudvikler forestillingen om, at mennesket først og fremmest er *elskende* (Smith 2013). Hos Merleau-Ponty finder han en forståelse af mennesket, der ikke adskiller krop og sind i en form for dualistisk dikotomi. Mennesket opbygger ifølge ham en vanepreget måde at være i verden på, som gør, at størstedelen af dets handlinger bliver *automatiserede* (Smith 2013, 43-45); de bliver altså gjort, uden at man tænker over det. Smith refererer også til en undersøgelse, der viser, at kun fem procent af menneskets daglige aktiviteter er aktive bevidste valg, og resten er tillærte vaner. Det er vigtigt

at forstå, at mange af disse vaner er et resultat af, at mennesket er indlejret i kulturelt bestemte praksisser. Smith skelner mellem *tynde* vaner, som at børste tænder eller at se aftennyhederne, og *tykke* vaner, som at deltage i religiøse praksisser om søndagen. De tykke vaner påvirker menneskets kærneværdier og væsentligste længsler, og de har derfor i højere grad end de tynde vaner direkte indflydelse på dets identitet. Det har de, fordi de orienterer mennesket mod et *telos*, og fordi de påvirker dets grundlæggende længsler, og derfor anfører Smith også, at menneskets tykke praksisser fungerer som liturgier. De er liturgier, ikke fordi de nødvendigvis er religiøse, men fordi de implicerer en bestemt art rituelle praksisser, som har til formål at forme menneskets identitet ved at modellere dets grundlæggende længsler (Smith 2009, 80-85; 2017, 201-207). Dette kalder Bourdieu for *habitus*, som er den sammenhæng af dispositioner og tilbøjeligheder, der bestemmer menneskets navigation i verden. Denne *habitus* påtager mennesket sig ved at være kulturelt indlejret i praksisser, og den bliver på den måde bundfældet i dets krop og prækognitive orientering. Dette applicerer Smith på liturgi for at vise, hvordan den former og præger mennesket (Smith 2013, 92-98).

### **Kirkelige liturgier**

Smith foretrækker at tale om en kristen *social forestillingsevne* i stedet for et kristent *verdensbillede*. Han er her inspireret af Charles Taylor, og med dette udtryk forsøger han at henvise til en kollektiv forestillingsverden, som påvirker menneskets handlinger, relationer og opfattelser af verden omkring det. Dette er forskelligt fra en verdensopfattelse, der fokuserer på information og viden, og det indebærer i stedet et fokus på det prækognitive og på praksisser. Smith afmaskerer sekulære liturgier, og på tilsvarende vis gør han det med kristne liturgier. Han vil derved prøve at gennemskue, hvilket *telos* der ligger til grund for og er indlejret i kristen liturgi. Grunden til, at han tilgår disse liturgier på denne måde, er den antropologi, som vi tidligere har præsenteret, hvor mennesket er et væsen, der begærer og længes, før det tænker og teoretiserer. Derfor tilgår han ikke liturgi ud fra den viden, som formidles, men ud fra »what the church as a people does together in the 'work of the people'« (Smith 2009, 134; kursivering original). I stedet for at afdække den kristne verdensopfattelse, der ligger implicit i kristen liturgi, vil Smith eksegere forståelsen af den sociale forestillingsevne: Hvad er det for et *telos*, som kristen liturgi prøver at orientere mennesket mod? Hvilket syn på mennesket og hvilket billede af Gud gemmer der sig i en given kristen liturgi, og hvilken vision af gudsriget bliver tillært, når kristne deltager i liturgiske ritualer (Smith 2009, 139; 2016, 67-69)?

I forlængelse af dette pointerer Smith vigtigheden af, at kristen liturgi altid er bundet op på noget fysisk og taktilt. Gud møder os i vand, brød og vin, og Gud omfavner mennesket i dets kropslighed og bekræfter på den måde det skabte som noget godt, som det skal tage til sig og ikke flygte fra. Selvom der her er fokus på kropsliggørelse og praksisser, understreger Smith, at Ånden også spiller en vigtig rolle (Smith 2009, 141-143). Den kristne liturgi adskiller sig altså ikke ved at være en formativ, kropslig praksis, der

involverer det fysiske og materielle, men ved at inddrage det immaterielle og åndelige. Selvom det er en naturlig del af menneskelig erfaring, er der også en guddommelig dimension, der går ud over det naturlige. På den måde kan kristen liturgi aldrig kun være fysisk og materiel, mens den heller aldrig kun kan være immateriel og åndelig. Smith argumenterer for, at det ikke er for at negligere alt andet, der er skabt, men for at skabe unikke muligheder for at lade sig forme og tilbede Gud (Smith 2009, 148-149).

Smith tilgår de liturgier, der anvendes i kirken, ud fra en antropologisk opfattelse, der anskuer mennesket først og fremmest som et væsen med en kærlighedstilbøjelighed. Ifølge denne opfattelse bliver mennesket ikke formet primært af information, men af formative praksisser. Smiths tilgang betyder, at han ikke kun fokuserer på, hvad der bliver fortalt og sagt i liturgien, men også på, hvad der sker, og hvad det gør ved deltagerne. Hvad elsker de kristne, og hvad længes de efter? Han anvender denne metode til at analysere en række forskellige elementer af gudstjenesten og forskellige liturgiske handlinger, herunder velkomst og sendelse, bønner, bekendelser, salmer med mere. Da vi finder det for omfattende at redegøre for alle elementerne her, har vi valgt at fokusere på fire af disse.

For det første refererer Smith til, at kirkens liturgiske kalender bidrager til at skabe en temporal orientering for kristne. Man kan nemlig ikke blot være geografisk, men også temporalt desorienteret:

We usually think of disorientation as a matter of being displaced, a confusion about where one is. You know the clichéd film scene: someone awakes from a trauma and asks, 'Where am I?' But disorientation can be temporal too. When 'time is out of joint,' as Hamlet puts it, we are dislocated. You awake some morning in a strange haze of barely awareness, and it takes many beats to remember what day it is. Depending on how many beats intervene, anxiety arises from a temporal vertigo (Smith 2022, 3).

Ifølge Smith er det en kollektiv opgave at leve livet ifølge kirkens liturgiske kalender, da dette må kultiveres og fremelskes. Når kristne en gang om ugen bevæger sig hen i deres lokale kirke, skaber det en rytme, som er forskellig fra det, som man kan observere i det omkringliggende samfund. Kirkegængernes tidsorientering bliver derved præget af kirkens liturgiske kalender, af eksempelvis advent og faste. Det skaber ifølge Smith en fundamental temporal orientering. Kirkeårets rytme bliver på denne måde en *moddannelse* i forhold til verdens rytme og former kristnes temporale bevidsthed på en anden måde (Smith 2009, 155-159).

For det andet rummer dåben, ligesom de andre liturgiske elementer, forskellige formative aspekter. Smith pointerer, at selvom dåben sker for individer, har den en betydning for hele menigheden. Dåben fungerer nemlig både som indvielse i og konstituering af *et folk*. Dåben indlemmer altså alle, der bliver døbt, uanset baggrund, til at være præ-



ster. Det betyder, at alle er ligestillede og betydningsfulde, og dåben skitserer derfor en anderledes social realitet end den, der kan findes i det omkringliggende samfunds liturgier. Dåben er derfor til for hele menigheden og ikke blot til for den, der bliver døbt. Den skal minde alle i menigheden om, hvilket folk de hører til, og at der i dåben ligger et løfte om, at menigheden har et både socialt og åndeligt ansvar for alle, der er en del af denne familie af døbte. Derudover understreger dåben, at Guds folk er et særligt folk. Dåben bliver på den måde en *modformation*, hvilket især bliver tydeligt i benægtelsen af Satan (i dansk sammenhæng fx forsagelsen) og verden (fx i oplæsning af bibelske skrifter). Dåben indikerer, at kristne er nye skabninger med nye længsler, og at kristne derfor må være orienteret mod et nyt *telos* og benægte gamle længsler og ønsker (Smith 2009, 183-187).

For det tredje spiller nadveren en central rolle i kristen liturgi, og Smith påpeger dens særlige betydning ved, at den bliver meget konkret, fordi den rent faktisk spises og drikkes. Nadveren appellerer til hele mennesket, og Smith påpeger særligt tre formative aspekter ved nadveren. Det første er, at nadveren består af to meget konkrete elementer: brød og vin. Disse to ret almindelige elementer bliver i nadveren gjort til noget særligt. Dette minder kristne om, at det rige, som de skal orienteres mod, ikke i fundamental forstand er i modstrid med denne verden, men er en forvandlet og transformeret version af denne verden. Det andet aspekt er, at nadveren er et eskatologisk måltid og derved er en forsmag på festmåltidet i det fuldt ud etablerede gudsrige. For eksempel er alle inviteret til nadveren, hvilket peger på et mangfoldigt rige med plads til alle slags mennesker, og det udfordrer kristne til at være i fællesskab med mennesker, som de måske normalt ikke ville omgås. Ved at deltage i nadveren bliver kristne altså formet fra en selvcentreret og eksklusiv fællesskabsforståelse til en selvopofrende og inkluderende forståelse. Det tredje, som Smith peger på, er, at nadveren skal være et tilgivelses- og forsoningsmåltid. Dette bliver tydeligt i og med, at det netop er et måltid, som indebærer, at dem, der deltager i nadvermåltidet, har stiftet fred med hinanden. Dette gælder både vertikalt mellem Gud og menneske, men også horisontalt mennesker imellem. I en fragmenteret verden er kirken kaldet til at være et forbillede i forsoning. Smiths påstand er, at de handlinger og den praksis, som nadveren er udtryk for, fungerer som en træning i forsoning og tilgivelse (Smith 2009, 199-202).

For det fjerde spiller syndsbekendelse og syndsforladelse ifølge Smith en essentiel rolle i formationen af den kristne. Syndsbekendelsen er ikke blot en nøgtern faktuel indrømmelse af at være en synder, men har relationel karakter og minder derfor mere om et sammenbrud af et ægteskab end en misligholdelse af en kontrakt. Der ligger altså i syndsbekendelsen en erkendelse af, at man ikke har været i stand til at elske, som man burde, og at man ikke har kunnet finde ud af at elske de rigtige ting i den rigtige rækkefølge. Smith pointerer dog vigtigheden af, at kristne ved, at efter syndsbekendelsen kommer tilkendegivelsen af syndernes forladelse. Denne liturgiske rytme adskiller sig fra det billede, som kendes fra liturgier, der enten negligerer ansvarlighed og skyld,



eller som fokuserer på fejl uden at tilbyde tilgivelse. Den kristne liturgi lærer kirkegængere, at deres handlinger har konsekvenser, men at der også er tilgivelse at finde for forkerte handlinger. Kristne bliver på den måde formet efter høje standarder – de skal efterligne Jesus – men når de mislykkes med dette, bliver de ikke efterladt i fortvivlelse, men med et håb om, at der er mulighed for tilgivelse (Smith 2009, 177-180).

### **Kulturelle liturgier**

Smith skelner mellem *at forstå* og *at vide*, og han mener, at forståelsen kommer forud for viden, hvilket han giver udtryk for i følgende citat: »Our precognitive disposition – our fundamental mode of ‘intending’ the world – is love or desire, and it is out of this fundamental ‘understanding’ (*Verstehen*) that we can come to ‘know’« (Smith 2009, 70). Hvilket *telos*, mennesket vender sig mod, er bestemt af hvilke praksisser, det tager del i. Disse praksisser er i høj grad bestemt af de forskellige kulturelle institutioner, som mennesket er en del af, som eksempelvis hospitaler, indkøbscentre, skoler og universiteter. Disse institutioner er alle rettet mod et bestemt *telos*, og de former derfor mennesker mod dette *telos*, og derfor kalder Smith de kulturelle institutioner for liturgiske institutioner. Disse institutioner påvirker *ikke* mennesket primært gennem information og viden, men gennem billeder og fortællinger, som aftegner en vision af det gode liv. Derfor er det vigtigt at lære at afkode disse institutioner for at kunne gennemskue, hvilket *telos* de orienterer mennesket mod (Smith 2009, 72-73; 2013, 54-58).

Smith argumenterer for, at kirken ikke har forstået, at mennesket ikke først og fremmest er tænkende, men elskende. Dette har man forstået bedre i eksempelvis reklamebranchen, hvor der bliver appelleret til hele mennesket, og hvor der bliver skabt fortællinger, som mennesket har lyst til at være en del af, og billeder, som mennesket drages imod. Kirken prøver at orientere den kristne i en anden retning, men gør det ofte ved at give information og appellere til den troendes fornuft: »it’s as if the church is pouring water on our head to put out a fire in our heart« (Smith 2009, 77). Det er derfor vigtigt at forstå, hvordan mennesket bliver formet af de liturgiske institutioner, så kirken kan forme mennesket i en anden retning; der må med andre ord ske en *modformation*. Liturgier er derfor de mest indflydelsesrige praksisser, da de påvirker hjertet. De forsøger at orientere mennesket mod et bestemt *telos* og derved forme dets identitet og karakter. De videregiver ikke kun information, men de orienterer på fundamental vis mennesket i en bestemt retning. Dette er ikke kun tilfældet for liturgi i religiøse sammenhænge, men det gælder også i andre sammenhænge. Smith kalder dette for liturgier for at anerkende deres nærmest religiøse indflydelse på menneskets hjerte. Disse sekulære liturgier indfanger menneskets hjerte ved at drage det ind i rituelle praksisser, der lærer mennesket at elske noget andet end gudsriget. Derfor skal kristen liturgi også være formativt for at orientere mennesket mod dets egentlige bestemmelse. Kristen liturgi skal kalibrere menneskets hjerte, om man så må skrive, så det er orienteret mod dets egentlige *telos* (Smith 2009, 88).

Sekulære liturgier er altså en del af kulturen, der former menneskets identitet. Derfor er den formative liturgi hos Smith ikke kun at finde i kirken, men manifesteres også af kulturelle institutioner, og derfor skal man heller ikke prøve at gennemskue den sekulære liturgi ved at finde ud af, hvilken information den prøver at kommunikere, men nærmere, hvilket *telos* den prøver at orientere mennesket mod. Spørgsmålene, der skal stilles til kulturen, fokuserer derfor på, hvordan den former mennesket, og hvilket billede den prøver at give mennesket af det gode liv. Denne proces beskriver Smith som *kulturel eksegese*, og han benytter sig af denne metode til at gennemskue den vision af det gode liv, som forskellige institutioner orienterer mennesket mod. Dette gør han eksempelvis med indkøbscenteret, universitetet og begivenheder, hvor den amerikanske nationalfølelse kommer til udtryk (Smith 2009, 89-129). Disse kulturelle liturgier forsøger altså at indfange menneskets hjerte og forme det i overensstemmelse med deres vision for, hvad det gode liv er. De forsøger at gøre mennesket til en bestemt type menneske, som på forskellig vis afviger fra kristent discipelskab, og derfor giver det mening at forsøge at gennemskue disse liturgier, for at undgå at kristne bliver borgere af rivaliserende riger og disciple af rivaliserende konger. Formålet er altså at prøve at se bag om det umiddelbare indtryk, som vi får af institutionerne, og at gennemskue den afgudsdyrkende karakter, som disse institutioner ifølge Smith har (Smith 2009, 91-92; 2016, 47-55).

Et eksempel på liturgi, som Smith mener står stærkt i det vestlige samfund i dag, er knyttet til indkøbscenteret. Han foretager en større analyse af indkøbscenteret for at afsløre, hvilket *telos* det orienterer mennesket mod. Det er eksempelvis vanskeligt at finde et ur i et indkøbscenter. Ofte er det også vanskeligt at finde vinduer ud til den omkringliggende verden. Det bidrager til, at man mister sin almindelige orientering. I stedet bliver man mødt af plakater, dukker, musik, smagsprøver, tilbud, udstillinger og videoer, som drager mennesket mod nye produkter med nye funktioner. Han viser, hvordan indkøbscenteret ikke primært påvirker ved hjælp af information, men nærmere ved hjælp af billeder, lugte, lyde med mere. Centeret opstiller et *telos*, et mål for livet, og centeret er selv midlet til at nå dette mål.<sup>2</sup> Denne analyse, mener Smith, kan hjælpe mennesket til at anerkende og værdsætte den formative kraft, som liturgien i kirken kan have: »Waking up to the formative power of secular liturgies might open us up to appreciate the importance of Christian liturgies that we have resisted or perhaps even denounced« (Smith 2016, 55). Grunden til, at Smith fokuserer så meget på at afmaskere for eksempel indkøbscenteret, er, at han mener, at dets liturgier peger væk fra den bibelske vision af *shalom*. Og fordi denne institution er liturgisk, præger den mennesket ofte ubevidst og kraftfuldt. Dette bruger han så som et afsæt til at anskue, hvordan de kristne praksisser skal fungere som *modformative* og føre mennesket mod *shalom* (Smith 2009, 121-122). Derudover fremhæver han også de kulturelle institutioners liturgier, fordi han mener, at de bekræfter en længsel i mennesket efter noget større. Disse liturgier skaber ikke menneskets længsler, men de orienterer menneskets allerede

eksisterende længsler. På den måde bekræfter de menneskets behov for at vende sig mod noget ultimativt og noget, der er større end dem selv. Ifølge Smith fortæller de os, at mennesket i bund og grund længes efter Gud. Dette knytter Smith til det kendte ord fra Augustin, som han gengiver således: »You have made us for yourself, O Lord, and our *hearts* are restless until they rest in You« (citater fra indledningen af Augustins *Bekendelser*; kursivering tilføjet). Dette tydeliggør, at mennesket er skabt til at finde hvile hos Gud, og at det er rastløst, indtil det finder sit egentlige *telos*. Derfor er det vigtigt for Smith, at den kristne liturgi og de kristne praksisser er i stand til at indrette os mod dette *telos* og er i stand til at lede os væk fra de veje, som de andre liturgier vil føre os ind på (Smith 2009, 122-123; 2019, 162-163).

### **Afsluttende evaluering**

Som afslutning på præsentationen af Smiths liturgiske position vil vi ikke lægge skjul på, at vi finder hans tænkning inspirerende og centrale aspekter af hans position overbevisende. Det skal dog også nævnes, at vi ikke er enige i hans overbevisning om, at alle mennesker grundlæggende længes efter Gud. Desværre er situationen nok nærmere, at mennesker er blinde over for deres grundlæggende behov for Gud. Det skal også nævnes, at hans overbevisning om, at liturgi ikke påvirker mennesket primært gennem information og viden, men gennem billeder og fortællinger, nok kan diskuteres og nuanceres. Vi kan ikke mere end nævne dette således. Sådan må det i denne sammenhæng være.

### **Luthersk teologisk kontekst**

Vi har i det ovenstående præsenteret Smiths liturgiske position. Vi vil nu drøfte, om en position inspireret af Smith kan integreres ind i en luthersk teologisk kontekst. Det vil vi gøre ved at redegøre for nogle hovedtemaer i luthersk teologi, og dernæst vil vi vurdere, om en liturgisk position inspireret af Smith er i konflikt med disse hovedtemaer i luthersk teologi. Deri ligger naturligvis en begrænsning. Der er mange aspekter af den lutherske teologi, der ikke vil blive inkluderet i denne drøftelse. Det skal også nævnes, at der er mange bud på, hvad det indebærer, at en position er luthersk. Her sammenstilles en position med Luthers position, hvilket ikke nødvendigvis klargør, om denne position er luthersk (dette cf. Nikolajsen 2021). Ikke desto mindre vil en position, som kan rummes af Luthers teologi, i mange tilfælde også kunne karakteriseres som luthersk.

For det første: Luthers frelseslære er centreret i frelse ved tro alene, ved nåde alene og i Kristus alene. Han mener, at mennesket ikke kan frelse sig selv, men at frelsen kun kan opnås ved tro på Kristus gennem Guds nåde. Ifølge Luther er synden medfødt, og det er umuligt for mennesket at gøre noget for at befri sig selv fra sin syndige tilstand. Derfor er det nødvendigt, at Gud selv griber ind og tilbyder frelse ved sin nåde (Bayer 2017, 69-73; Højlund 2017, 28-31). Luther kan derfor anføre, at det ikke er mennesket, der virker troens retfærdighed, men det er Gud, der virker denne i mennesket. Menne-

sket kan altså intet præstere i forhold til sin egen retfærdighed, men det kan udelukke de være modtager af gaven ifølge Luther (Bayer 2017, 54-56). I sit skrift *De servo arbitrio* forholder Luther sig til Erasmus af Rotterdams synspunkt, at mennesket har en fri vilje til at vende sig mod eller væk fra nåden. Luther mener, at Erasmus ved dette afskriver Helligånden og giver mennesket en rolle i retfærdiggørelsen, som det ikke kan leve op til. Hvis man sammenligner Luthers position med Smiths holdning, ser vi en grundlæggende lighed. I sit opgør med den katolske kirkes teologi afviser Luther tanken, at den kristne er medarbejder på frelsen. Han anfægter blandt andet den aristotelisk-inspirede tanke om, at Guds retfærdighed tilegnes gennem gentagne praksisser (Zahl 2019, 201-204). Smith understreger imidlertid, at hans tænkning om formativ liturgi ikke handler om frelse og retfærdiggørelse, men om discipelskab og helliggørelse. Han fremlægger altså *ikke* en teologi, hvor mennesket gennem praksisser kan gøre sig fortjent til frelsen, men hans anliggende er nærmere at fremstille, hvilken rolle liturgien har for kristen karakterdannelse (Smith 2009, 151-154). Smith understreger, at de protestantiske reformatorer i mødet med en liturgi med afsæt i frelse ved rituel overholdelse ikke forsøgte at afskaffe liturgien helt, men at omforme den. Problemet for reformatorerne var ikke liturgi i sig selv, men forvrænget liturgi. Ligesom Luther pointerer vigtigheden af, at det er Gud, der agerer i frelsen, pointerer Smith vigtigheden af, at det er Gud, der agerer i liturgien. For Smith er det vigtigt at anerkende de formative implikationer, som liturgien har for kristne, men uden Guds ageren i liturgien vil den være ligegyldig. Gud er både subjekt og objekt i liturgien, og det er Gud, der er den aktive handlende agent i liturgien (Smith 2016, 69-74). Luthers frelseslære modsiges altså ikke af Smith, da hans tænkning ikke handler om frelsen, men drejer sig om discipelskab og helliggørelse; og selv i liturgien, hvor de troende er handlende, eksempelvis i nadveren, er det Gud, der er den egentligt handlende ifølge Smith.

For det andet: Når man skal forstå Luthers ekklesiologi, er et af de vigtigste skrifter *Von den Konziliis und Kirchen*. I dette skrift er det klart, at Luthers mest fundamentale definition af kirken er, at kirken er et folk og i mere specifik forstand *et helligt, kristeligt folk*. I dette skrift kan han således skrive: »[Der findes] mange folk i verden, men de kristne er et særligt, kaldet folk og hedder ikke slet og ret *ecclesia*, kirke eller folk, men *sancta, catholica, christiana*, som betyder et helligt, kristent folk, som tror på Kristus og derfor kaldes et kristent folk.«<sup>3</sup> Dette hellige, kristelige folk kan også kvalificeres som et fællesskab af hellige, et *communio sanctorum*. Luther skriver: »Selvom det er muligt at finde mange skrifter og drøftelser om begrebet *kirke*, vil vi holde os til vores barndomstro denne gang, som anfører: Jeg tror på den hellige kristne kirke og på fællesskabet af troende. Dette viser tydeligt, hvad kirken er, nemlig et fællesskab af troende. Med andre ord, det er en gruppe eller en samling af mennesker, som er kristne og hellige.«<sup>4</sup> Kirken er altså et *communio sanctorum*, som det hedder i Den Apostolske Trosbekendelse, et fællesskab af troende, som er knyttet sammen af troen på Kristus, som forkynder evangeliet, og som forvalter sakramenterne. Dette afspejles i øvrigt også i det luther-

ske bekendelsesskrift *Confessio Augustana*, hvor kirken benævnes som en *congregatio sanctorum* (CA 7). I *Von den Konziliis und Kirchen* finder man også en udfoldelse af syv kirkekendetegn, hvor Luther anfører, at dette særlige folk har nogle særegne kendetegn og således kan identificeres i verden. Når disse tegn er til stede, kan man ifølge Luther forlade sig på, at der fremstår en kristen kirke. Kirken er altså et folk. Luther kalder også nogle gange kirken for en flok af mennesker. Kirken består således af en gruppe mennesker, nemlig kristne. Disse kristne mødes for at bede bønner, synge salmer, bekende sine synder, forrette dåb, fejre nadver og forkynde det kristne evangelium (ovenstående cf. Nikolajsen 2020, 11-17). Som det er fremgået af denne artikel, forstår Smith kirken som et særligt folk, hvor liturgien bidrager til dette, da den danner kristne på en særlig vis og orienterer dem mod et særligt *telos*. Smith beskriver, hvordan kristne mødes i kirken hver søndag, hvilket bidrager til at forme dem som et særligt folk: »But the neighbors and strangers we pass on the way also reminds us that God's peculiar people is also a *chosen people*« (Smith 2009, 161). Smith understreger, at det ikke er alle, der svarer på Guds kald, og det giver kristne en forståelse af at være et unikt folk, der i nogen grad vil være forskelligt fra verden. Dette er også tilfældet i dåben, hvor Smith understreger, at dåben selvfølgelig har en betydning for individet, der bliver døbt, men også har en formativ betydning for menigheden (Smith 2009, 182-184). Der kan derfor findes mange ligheder mellem en luthersk forståelse af kirken som et helligt folk og Smiths position. Luthers syn på kirken som et særligt folk, som forvalter sakramenterne, og som er et fællesskab af troende, understreger vigtigheden af kristne praksisser, af ritualerne og liturgien i kirken. På samme måde understreger Smith, at liturgien spiller en afgørende rolle i at forme kristnes identitet, da det er gennem liturgien, at deres hjerter orienteres mod deres egentlige *telos*. Luther mener, at en kristen levevis er karakteriseret ved at leve i tro og stole på Guds nåde og ikke på menneskets egne gerninger. Dette indebærer, at kristne skal følge Guds befalinger og leve i overensstemmelse med hans vilje. På samme måde understreger Smith, at liturgien kan hjælpe kristne med at internalisere en levevis, der er i overensstemmelse med Guds vilje (ovenstående inspireret af Nikolajsen 2020a, 2020b og 2020c).

For det tredje: Det er bemærkelsesværdigt, hvorledes Luther sammenholder kirke og etik i sit skrift *Von den Konziliis und Kirchen*. Det fremgår eksempelvis af hans elementære definition af kirken som *et helligt, kristeligt folk*. Luther mener, at Helligånden udvirker en helliggørelse af kirken, ved afskaffelse og udfejlse af synderne, hvorved de kan kaldes et helligt folk. Et andet sted i samme skrift skriver Luther, at når et menneske kommer til tro, vil dette menneske modtage Helligånden og følgelig begynde at gøre gode gerninger. Et eksempel er dette: »[Kristelig hellighed] er til, når Helligånden i mennesker skaber tro på Kristus og derved helliger dem«.<sup>5</sup> Dette afspejler, at den kristne tro ifølge Luther er forudsætning for og kilde til det kristne liv. Man kan finde mange eksempler på, at den kristne etik for Luther således er en trosetik, en etik for troende, en kristen etik for kristne. Det er med andre ord kristne, som er kaldede til at udleve

den kristne etik. Derfor påpeger Luther også flere gange, at Bjergprædikenen kun er tiltænkt at være etisk anvisning for kristne. Den er etisk vejledning for den kristne kirke og er således ikke tiltænkt at være etisk anvisning for, hvordan et samfund bør fungere.<sup>6</sup> I sit skrift *Von den Konziliis und Kirchen* giver Luther adskillige konkrete eksempler på, hvad det kristne liv implicerer. Det indebærer blandt andet, at kristne ikke må være for-drukne, hovmodige, hævnerrige, løgnagtige, materialistiske og stolte, men skal være blide, fredelige, kærlige, tålmodige, venlige, ydmyge med videre (WA 50,194.223). Al- ligevel kan man finde mange eksempler på, at hedninger udfører samme gerninger som kristne, og at hedninger undertiden tilmed kan forekomme helligere end kristne, på- peger Luther (WA 50,223). Med udgangspunkt i skriftet *Von den Konziliis und Kirchen* har vi ovenfor fremhævet aspekter af Luthers teologi, som kan fremme en forståelse af den kristne kirke som en særlig social størrelse, som havende særlige kendetegn og som udgørende et socialt *locus* for den kristne etik (ovenstående cf. Nikolajsen 2021). Luther beskriver blandt andet, hvordan den kristne identitet bliver formet gennem det liturgi- ske fællesskab. De liturgiske elementer såsom dåb, nadver og prædiken får hos Luther et etisk sigte, da de indlemmer og fastholder den enkelte kristne i Guds folk, hvilket indebærer en særlig måde at leve på. Som beskrevet er kirken hos Luther der, hvor evan- geliet forkyndes og sakramenterne forvaltes. Der er kirken, og dér virker Helligånden en helliggørelse af menigheden. For Luther er det altså essentielt, at menigheden skal helliggøres, hvilket sker gennem forkyndelsen af evangeliet og udøvelsen af liturgien (Alfsvåg 2008, 13). Liturgien hos Luther virker altså på grund af evangeliet og det løfte, som er knyttet til det på grund af Helligånden. Luther tillægger evangeliet en stor kraft, men han har stadig sans for pædagogiske virkemidler. Han skriver blandt andet, at et menneske kan hører prædikener i tre-fire år og dog intet lære, da det endnu ikke er dre- vet ind i hjertet (WA 26,83). Luther skriver endvidere:

En gud vil sige det, hvoraf man venter sig alt godt, og som man tager sin tilflugt til i al nød. At have en gud er altså ikke andet end af *hjertet* at stole på ham og tro ham, sådan som jeg ofte har sagt, at alene *hjertets* tillid og tro frembringer både Gud og afgud. Er troen og tilliden ret, så er også dens gud ret, og omvendt, hvor tilliden er falsk og uret, dér er den rette Gud heller ikke. For de to hører sammen: tro og Gud. Det, dit *hjerter* hænger ved, det, du stoler på, det er egentlig din Gud.<sup>7</sup>

Luther er klar over, at der ikke nødvendigvis sker forvandling i mennesket ved, at det får en masse information, men at det skal ind i hjertet. For Luther sker det ved evange- liets kraft og ved Helligåndens hjælp, og selvom Smith også peger på disse to aspekter, så mener han altså også, at liturgien er en praksis, som har en formativ virkning på menigheden. Både Luther og Smith er altså enige om, at liturgien spiller en afgørende rolle i udformningen af kristnes karakter, men de har dog lidt forskellige betoning i

forståelsen af, hvordan dette sker. Luther fokuserer primært på evangeliets betydning i liturgien, og ifølge ham er det gennem Guds ord, der bliver forkyndt i liturgien, at mennesket modtager troen og bliver formet. Smith fokuserer mere på det kropslige aspekt af liturgien. Han ser liturgien som holistiske praksisser, der engagerer kristnes fornuft, følelser og sanser. Han betoner, at liturgien ikke kun påvirker kristnes tro og karakter i kraft af forkyndelsen, men også ved at påvirke kropslige dimensioner gennem sin formative kraft. Smiths tanker er ikke i strid med luthersk teologi, men kan tværtimod bidrage til forståelsen af liturgiens rolle i en luthersk kontekst. Eksempelvis fremhæver Smith betydningen af, at liturgien ofte er kropslige praksisser, der ikke blot appellerer til menneskets hoved, men også til dets hjerte. Ved at inkorporere kropslige elementer som fysisk deltagelse, bevægelse, kunstneriske udtryk eller sanselige oplevelser kan man berige liturgien og engagere menigheden. Smith anfører også, at hvert eneste liturgiske element er essentielt, og at de forskellige formative roller, som de liturgiske elementer har, er essentielle i menighedens dannelse. Dermed inddrages de ydre tegn – vand, brød og vin – og vigtigheden af disse. Dermed antydes også en fordelagtig position for kristne med demens og andre lignende handicaps (Nielsen 2024). Luthers sakramentalteologi er således udtryk for en fundamental anerkendelse af, at mennesket er kropsligt og sansende. Smiths forståelse af frelsen, kirken og til dels etikken ligner på flere måder Luthers. Der er således gode ansatser for at udvikle en position angående liturgiens formative kraft i en luthersk teologisk kontekst.

## Konklusion

I denne artikel har vi præsenteret Smiths tænkning om liturgiens formative funktion og dens væsentlige betydning for at orientere menneskets dybeste længsler mod dets egentlige *telos*. Smith mener, at kirken derfor ikke blot skal forme kristne ved hjælp af information, som appellerer til menneskets hoved, men også med billeder og fortællinger, som appellerer til dets hjerte. Det er blevet drøftet, om en liturgisk position inspireret af Smiths tænkning kan tage form i en luthersk kontekst. Det er blevet vist, at Luthers syn på frelse af nåde ikke modsiges af Smiths tænkning om formativ liturgi, da de begge anerkender menneskets totale afhængighed af Gud i frelsen. Liturgien kan bidrage til at forme menneskets dybeste længsler og lede det i retning af dets egentlige *telos*. Således videreudvikler Smiths tænkning om formativ liturgi Luthers syn på kristen levevis, da den viser, hvordan liturgiske praksisser kan forme kristnes identitet og karakter og hjælpe kristne med at leve i overensstemmelse med Guds vilje. Undersøgelsen af formativ liturgi i en luthersk kontekst er relevant, fordi der er et stort liturgisk arbejde i gang i den danske folkekirke, og fordi dette aspekt mangler i dansk liturgisk forskning. Formativ liturgi kan tilføre en værdifuld dimension til den lutherske forståelse af kristen dannelse. Samtidig kan den bidrage til en bredere og mere holistisk forståelse af liturgiens betydning. Derfor er det essentielt for folkekirken at udvide dens horisont i arbejdet med liturgi med netop denne forståelse.<sup>8</sup>



## Noter

- 1 I denne artikel bruges ordet *hjerter* som en metafor for menneskets begær, engagement, følelser, interesse og længsels hjemsted. Smith skriver: »think of the heart as the fulcrum of your most fundamental longings—a visceral, subconscious *orientation* to the world« (Smith 2016, 8; kursivering original). I denne artikel bruges også ordet *formativt* til at beskrive, at liturgi kan *forme, præge og påvirke* mennesket og på den måde kan bidrage til dets helliggørelse.
- 2 Denne analyse har Smith præsenteret flere gange. Et godt eksempel på dette er et foredrag med titlen *Culture as Liturgy* i New York City i 2013, som er tilgængelig på Youtube (se også Smith 2009, 93-101; 2016, 40-55).
- 3 WA 50,624 (*Von den Konziliis und Kirchen*): »Nu sind in der welt mancherley Voelcker, Aber die Christen sind ein besonder beruffen Volck und heissen nicht schlecht Ecclesia, Kirchen oder Volck, sondern sancta Catholica Christiana, das ist ein Christlich heilig Volck, das da gleubt an Christum, darumb es ein Christlich Volck heist« (vor egen oversættelse ovenfor; kursivering tilføjet).
- 4 WA 50,624 (*Von den Konziliis und Kirchen*): »Wolan, hindan gesetzt mancherley schriften und teilung des worts Kirche, Wollen wir dismal einfeltiglich bey dem Kinderglauben bleiben, der da sagt: Jch gleube eine heilige Christliche Kirche, Gemeinschaft der heiligen, Da deutet der glaube klerlich, was die Kirche sey, nemlich eine gemeinschaft der Heiligen, das ist, ein hauffe oder samlung solcher Leute, die Christen und heilig sind« (vor egen oversættelse ovenfor; kursivering original).
- 5 WA 50,626 (*Von den Konziliis und Kirchen*): »[Denn Christliche heiligkeit] ist die, Wenn der heilige Geist den Leuten glauben gibt an Christo und sie dadurch heiliget« (vor egen oversættelse ovenfor).
- 6 Se for eksempel WA 11,252 (*Von weltlicher Uberkeytt*): »[Eigentlich sagt ers nur] seinen lieben Christen. Die nehmens auch alleine an und tun auch also ... Wenn nun alle Welt Christen wäre, so gingen sie alle diese Wort an und sie tät also. Nun sie aber Unchristen ist, gehen sie die Wort nichts an, und sie tut auch nicht also«.
- 7 WA 30I,133 (*Der große Katekismus*): »Ein Gott heisset das, dazu man sich versehen sol alles guten und zuflucht haben ynn allen noeten. Also das ein Gott haben nichts anders ist denn yhm von hertzen trawen und gleuben, wie ich oft gesagt habe, das alleine das trawen und gleuben des hertzens machet beide Gott und abeGott. [Glaube und trawen machet ein Gott] Jst der glaube und vertrauen recht, so ist auch dein Gott recht, und wideruemb wo das vertrauen falsch und unrecht ist, da ist auch der rechte Gott nicht. Denn die zwey gehoeren zuhauffe, glaube und Gott. Worauff du nu (sage ich) dein hertz hengest und verlessest, das ist eygentlich dein Gott« (vor oversættelse ovenfor; lig andre oversættelser; kursivering tilføjet).
- 8 Artiklen bygger på en idé af Jeppe Bach Nikolajsen, som siden blev udviklet i en bacheloropgave af Silas Østergaard Lauridsen. Siden blev artiklen gennemarbejdet og nyformuleret af Nikolajsen. Vi vil gerne takke Asger Chr. Højlund og den anonyme fagfællebedømmer for at have gennemlæst artiklen og for at have givet nyttige tilbagemeldinger.

## Litteratur

- Alfsvåg, Knut. 2008. »Notae ecclesiae in Luther's Von den Konziliis und Kirchen.« *International Journal for the Study of the Christian Church* 8, nr. 1: 3-16.
- Bayer, Oswald. 2017. *Martin Luthers teologi: I nutidigt perspektiv*. Oversat af Hanne Sander. København: Eksistensen.
- Harbsmeier, Eberhard, Christian Højlund, Eva Meile og Søren Lodberg. 1999. *For festens skyld: En bog om de kirkelige handlinger*. Tredje udgave. København: Eksistensen.
- Højlund, Asger C. 2017. *Urimeligt godt nyt: Luthers reformatoriske opdagelse og dens konsekvenser*. Fredericia: Kolon.
- Johansen, Kristine Helboe og Jette Bendixen Rønkilde, red. 2013. *En gudstjeneste – mange perspektiver*. København: Anis.
- Kjærgaard, Jørgen og Peter Weincke. 2022a. *Liturgi I: Grundbog til folkekirkens gudstjenester og kirkehandling: Gudstjenester og kirkehandlingernes historie*. København: Eksistensen.
- Kjærgaard, Jørgen og Peter Weincke. 2022b. *Liturgi II: Grundbog til folkekirkens gudstjenester og kirkehandling: Gudstjenester, kirkeåret, kirkemusik, kirkehandling*. København: Eksistensen.
- Kjærgaard, Jørgen og Peter Weincke. 2022c. *Liturgi III: grundbog til folkekirkens gudstjenester og kirkehandling: Leksikon, oversigter, registre, litteratur*. København: Eksistensen.
- Luther, Martin. 1883-. *Von der Freiheit eines Christenmenschen i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 7,20-38.
- Luther, Martin. 1883-. *Von weltlicher Obrigkeit i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 11,245-280.
- Luther, Martin. 1883-. *Der Große Katechismus i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 30I,133-182.
- Luther, Martin. 1883-. *Wochenpredigten über Matthäus 5-7 i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 32,299-407.
- Luther, Martin. 1883-. *Galatas Commentarius i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 40II,70-88.
- Luther, Martin. 1883-. *Von den Konziliis und Kirchen i: D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Weimarer Ausgabe*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger: 50,624-653.
- Nielsen, Bent Flemming. 2011. *Genopførelser: Ritual, kommunikation og kirke*. København: Anis.

- Nielsen, Bent Flemming. 2017. *På den første dag: Kirkens liturgi: Oldtid og middelalder*. København: Eksistensen.
- Nielsen, Bent Flemming. 2020. *Højmessens: Historie og teologi*. København: Eksistensen.
- Nielsen, Carsten Haugaard. 2024. »Demens og teologi: Hvad kan teologien give demens, og hvad kan demens give teologien?« *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 51, nr. 2: 145-151.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2014. »The Formative Power of Liturgy: The Church as a Liturgical Community in a Post-Christendom Society.« *European Journal of Theology* 23, nr. 2: 161-168.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2020a. »Christian Ethics, Lutheran Tradition, and Pluralistic Society.« *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 62, nr. 3: 295-310.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2020b. »Christian Ethics, Natural Law, and Lutheran Tradition.« *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology* 75, nr. 2: 1-13.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2020c. »Christian Ethics, Public Debate, and Pluralistic Society.« *International Journal of Public Theology* 14, nr. 1: 5-23.
- Nikolajsen, Jeppe Bach. 2021. »Church, State, and Pluralistic Society: Reforming Lutheran Teaching on the Two Regiments.« *International Journal of Public Theology* 15, nr. 3: 385-400.
- Pedersen, A. F. Nørgaard. 1969. *Gudstjenestens teologi*. København: Berlingske forlag.
- Prenter, Regin. 1977. *Theologie und Gottesdienst: Gesammelte Aufsätze / Theology and Liturgy: Collected Essays*. Aarhus: Aros.
- Seong, S. 2014. »Christian Identity and Community: An Ethical Approach to Martin Luther.« *New Blackfriars* 95 (1057): 324-339.
- Smith, James K. A. 2002. *Speech and Theology: Language and the Logic of Incarnation*. London: Routledge.
- Smith, James K. A. 2004. *Introducing Radical Orthodoxy: Mapping a Post-Secular Theology*. Grand Rapids: Baker.
- Smith, James K. A. 2009. *Desiring the kingdom: Worship, Worldview, and Cultural Formation*. Grand Rapids: Baker.
- Smith, James K. A. 2010a. *Letters to a Young Calvinist: An Invitation to the Reformed Tradition*. Grand Rapids: Brazos.
- Smith, James K. A. 2010b. *Thinking in Tongues: Pentecostal Contributions to Christian Philosophy*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Smith, James K. A. 2013. *Imagining the Kingdom: How Worship Works*. Grand Rapids: Baker.
- Smith, James K. A. 2016. *You are What You Love: The Spiritual Power of Habit*. Grand Rapids: Brazos.
- Smith, James K. A. 2017. *Awaiting the King: Reforming Public Theology*. Grand Rapids: Baker.

- Smith, James K. A. 2019. *On the Road with Saint Augustine: A Real-World Spirituality for Restless Hearts*. Grand Rapids: Brazos.
- Smith, James K. A. 2022. *How to Inhabit Time: Understanding the Past, Facing the Future*. Grand Rapids: Baker.
- Smith, James K. A. og James Olthuis, red. 2005. *Radical Orthodoxy and the Reformed Tradition: Creation, Covenant, and Participation*. Grand Rapids: Baker og Brazos.
- Smith, James K. A. og Amos Yong, red. 2010. *Science and the Spirit: A Pentecostal Engagement with Sciences*. Bloomington: Indiana University Press.
- Zahl, Simeon. 2019. »Non-Competitive Agency and Luther's Experiential Argument Against Virtue.« *Modern Theology* 35, nr. 2: 199-222.

### Forfattere

Jeppe Bach Nikolajsen  
MF vitenskapelig høyskole  
Gydas Vei 4, Majorstuen  
0302 Oslo, Norge  
jeppe.b.nikolajsen@mf.no

og

Fjellhaug Internasjonale Høgskole – Aarhus  
Katrinebjergvej 75  
8200 Aarhus N, Danmark  
jb@teologi.dk

Silas Østergaard Lauridsen  
Fjellhaug Internasjonale Høgskole – Aarhus  
Katrinebjergvej 75  
8200 Aarhus N, Danmark  
silas@teologi.dk

---

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.